

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ПРО ЧУМАЦТВО, ЙОГО ЗВИЧАЇ ТА ПІСНІ

Василь ЯРЕМЕНКО

Чумацтво, яке у XIX столітті належало до найдавніших, найвагоміших і найпрестижніших допоміжних занять українців, у творчій спадщині Шевченка займає дуже помітне місце. Чумакування або дотичні до нього фрагменти відбиті в поемах “Катерина” (1838), “Гайдамаки” (1841), “Наймичка” (1845), “Москалева криниця” (1847 і 1857), поезіях “Тополя” (1839), “У неділю не гуляла” (1844), “Меж скалами, неначе злодій” (др. пол. 1848), “Ой я свого чоловіка” (др. пол. 1848), “Ой не п’ються пива-меди” (др. пол. 1848), “У неділеньку та ранесенько” (др. пол. 1848), “Неначе степом чумаки” (пер. пол. 1849), “Ой по горі роман цвіте” (1859), “Чи не покинуть нам, небого” (1861), у повістях “Наймичка” (1852–1853), “Варнак” (кін. 1853 – поч. 1854), “Княгиня” (1853), “Музикант” (листопад 1854 – січень 1855), “Близнець” (червень–липень 1855). Чумацькі валки зображено на трьох малюнках: “Андруші” (серпень 1845), “Коло Седнева” і “Чумаки серед могил” (березень–квітень 1846). Із відомих нам Шевченкових записів народної творчості чотири пісні належать до чумацьких. Фрагменти чумацьких пісень зустрічаємо і в його творах. Таке часове та жанрове розмаїття і є підставою для окремого і комплексного вивчення даної теми. Із наведеного вище переліку творів можна навіть виокремити часовий поетичний ряд із чумацькими мотивами. Він творився у др. пол. 1848 – на поч. 1849 року під час Аральської експедиції, коли поет переживав особливий стан зміни ситуації. Тут прагнемо передусім з’ясувати, яке місце займав чумацький феномен в історіософії Тараса Шевченка, оскільки цей аспект ще не знайшов належного висвітлення в шевченкознавстві. Але для цього спочатку варто простежити, наскільки глибокою є історико-етнографічна основа чумацьких мотивів у його творчості.

Знання і враження про чумацтво Шевченко виніс із раннього дитинства. Адже виросав він на землі з багатими козацько-чу-

мацькими традиціями. Дійсний член Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук у 20-х роках минулого століття, фольклорист та етнограф Софія Терещенко констатувала, що на його малій батьківщині “були чумаки в кожному селі; були цілі села, де жили самі чумаки”¹. А відомий український етнограф др. пол. XIX ст. Андрій Димінський залишив опис чумацького промислу на території Лисянської волості Звенигородського повіту аж до 1892 року². У своїй пошуковій повісті “Верховіть черешатого дуба” Олексій Дмитренко та Микола Шудря на документальній основі образно показали, що чумакування в житті керелівчан та родині малого Тараса займало помітне місце. Ці дослідники також зауважують, що Шевченків батько, як стельмах, лагодив чумацькі вози, а чумацькі мандри з ним “поет пам’ятатиме до скону днів”³. Про одну з таких мандрівок, як вважають усі біографи Шевченка, він сам згадав у авторському відступі в повісті “Наймичка”. Микола Фененко ще у 60-х роках минулого століття влучно відзначив, що “ніде так широко і з такими побутовими подробицями не змальовано в творчості Шевченка чумацьке життя”, як у цій повісті. Враховуючи, що в кожній із Шевченкових повістей передано особливий місцевий колорит, дослідник називає її “роменською” і продовжує: “...але з таким же правом можна назвати її і чумацькою повістю”⁴.

Багату чумацьку географію та топоніміку, відбиту у Шевченкових творах, зокрема і в повісті “Наймичка”, аж ніяк не можна пояснювати лише залишками дитячих вражень одинадцятирічного хлопчика. Навіть якщо до них долучити знання, отримані під час ймовірних поїздок вже дорослішого Тараса при наймитуванні в керелівського священника Григорія Кошиця. Повість свідчить, що Шевченко цікавився чумацтвом та вивчав його. І джерела цих знань ще треба конкретизувати. Більш менш відомо лише про фольклорну групу. Шевченко також міг читати невеликий етнографічний нарис про чумаків польського пуб-

ліциста Зенона Леонарда Фіша (псевдонім Тадеуш Падалиця), який з'явився 1840 року і потім неодноразово передруковувався⁵, або публікацію "Чумаки" в такому виданні як "Посредник. Газета промышленности и реальных наук" за 1842 рік (№ 39). Але ці матеріали не могли йому дати більше, ніж він знав з власної життєвої практики. Хіба що зміцнювали пієтет до чумацтва.

За етнографічними записами чумаки могли за рік зробити три подорожі: пізньої весни, в середині літа та ранньої осені⁶. У повісті "Наймичка" йдеться про звичне повернення чумаків під кінець літа або на початку осені⁷. А в другому варіанті "Москалевої криниці" вже читаємо про запізніле осіннє (після Покрови) повернення додому, коли герой твору "з чумаками та з волами Якраз в неділю на весілля До удовівни причвалав". Чумаки, справді, були бажаними і почесними гостями на традиційних для українців післяпокрівських весіллях, ніби освячуючи їх своєю присутністю⁸. А про чумацький хист до усної оповіді в Шевченковій "Наймичці", зокрема, мовиться: "Особливо в перші дні послухати на дозвіллі чумака, коли він береться розповідати за чаркою горілки, які він безкраї степи проходив, і з яких бездонних криниць воли напував, скільки сам без води та хліба пропадав, які міста бачив, які на якій річці були переправи, які де народи бачив, — аж чуб дибом стане, коли послухаєш" [3, 74].

В середньовіччі основною продукцією чумацької торгівлі були сіль та риба, а в ХІХ столітті асортимент товарів значно розширився. І в Шевченка це добре показано [3, 69].

Топоніми повісті "Наймичка" переконують, що Шевченко добре знав чумацькі шляхи Лівобережної та Південної частини України. Не випадково твір починається з детального опису чи не найзручнішого з них — Ромоданівського, допомагаючи точно локалізувати події, які в ньому розгортаються. Так само, до дрібниць, подається у повісті чумацький одяг [3, 69], який відповідає етнографічним відомостям⁹. О. Дмитренко та М. Шудря помітили, що чумацький одяг Шевченко добре відтворював і графічними засобами: на малюнку свого батька¹⁰. Атрибути чумацького одягу бачимо і на Шевченковому малюнку "Знахар" (1841) — ілюстрації до од-

ноіменного оповідання Г. Квітки-Основ'яненка та його авторському варіанті. Але там уже помітно, що штани на персонажеві не чумацькі. Без урахування цього, малюнок помилково було використано для ілюстрації однієї з невеликих повістей популяризатора чумацтва Григорія Данилевського "Хуторянские друзья" під назвою "Чумак Омелько Брус"¹¹.

На відміну від сучасних ілюстраторів видань про чумаків, на Шевченкових малюнках бачимо чумаків неодмінно в смушевих шапках, а не в брилях. "Це був би великий сором для всього чумацтва, якби хто з чумаків наклав на голову бриля. То тільки оті легкі ходять у брилях, що з косою за вітром бігають, а чумакові у брилі непристойно, чумак мусить бути тільки в шапці й тоді його можна вважати за чумака"¹², — так пояснювали нащадки чумаків Софії Терещенко. Шапки скидали лише перед Богом: "Я бачу, як ідуть валки попід село, як чумаки йдуть без шапок і Богу моляться"¹³. Слід зазначити, що "українські шапки" у Шевченка взагалі є не лише етнографічним атрибутом (козацтво, чумацтво, парубоцтво), а й мають глибокий символічний зміст. У знаменитій седнівській передмові до планованого видання "Кобзаря" шапки використовуються на ознаку лицарської гідності та волелюбності української людини [6, 314].

Шевченкове зображення чумацької оселі у повісті "Наймичка" [3, 68–69] майже збігається із аналогічним описом Софії Терещенко¹⁴. А незначні розбіжності в наведених описах пояснюються регіональними особливостями: для Полтавщини порівняно з Південною Київщиною характерними були чумацькі господарства хутірського типу. Основною тягловою силою в чумакуванні були воли. Їх оточували великою турботою та піклуванням. У повісті "Княгиня" натрапляємо на характерний образок: козак-господар, очевидно, колишній чумак, спокійно спостерігає "як його улюбленці, круторогі половії воли, насолоджуються в городі капустою", "добро нівечать" [3, 183].

Чумаки користувалися окремим типом транспортного воза, який називався "мажа". Ці вози робилися без жодного цвяха із ясеня, дуба або граба і вважаються елементом саме української матеріальної культури, бо й згаду-

ються у джерелах як “вози руські, або мажі”¹⁵. У Шевченка, крім самої цієї назви, знаходимо і деталі воза: мережані занози і ярма, притики, люшні, важниці. Про борщ з карасями та лящем — “по-чумацькому” — згадує Шевченко в одному з листів [6, 269]. Чумацька дорога була небезпечною. Іноді доводилося важити і своїм життям. Саме така трагічна кончина, з психологічними нюансами майстерно описана в поезії “Ой не п’ються пива-меди”.

Особливі умови праці та побуту сприяли “виникненню і специфічних норм звичаєвого права, що регулювали взаємини між чумаками, сприяли утвердженню в їхній свідомості почуття взаємодопомоги, відповідальності, чесності, шанобливого ставлення до старших і досвідченіших тощо”¹⁶. Про роль чумацьких отаманів, які діяли “за звичаєм”, мовиться ще в документах за 1690 рік¹⁷. У Шевченкових творах раз по раз натрапляємо на елементи цього права: “Благослови, отамане, коло села стати” (“У неділю не гуляла”), “Благословіте, панове молодці, воли попасати”, “Попрощався Марко зі своїми товаришами-чумаками, як належить, подякував їм за науку” (повість “Наймичка”) [3; 62, 136] тощо.

Свого часу автор цих рядків, досліджуючи українські родинні святощі у спадщині Шевченка, спостеріг у нього тенденцію своєрідного відбору, без спотворення суті, кращого в українській народній культурі та піднесення цих зразків до рівня позачасового значення — святощів¹⁸. Наприклад, обрання для “Мальовничої України” із усього розмаїття весільної обрядовості саме сватання (офорт “Старости”) не було випадковістю. Так само із усієї багатобарвності чумацької культури Шевченко свідомо бере у свої сюжети (передусім поетичні) ті елементи, які облагороджують людську натуру: набожність, побратимство, дівоча вірність, демонстрація працелюбності та високих духовно-естетичних запитів тощо. В повісті “Наймичка” автор пише, що в дорозі, на відміну від російських візників, “наші чумаки ніколи не зупиняються в корчмах” [3, 63]. А в поезії “Ой по горі роман цвіте” є й інше протиставлення, де наголошується: “Чи то в шинку з багачами? Чи то в степу з чумаками?”. Шевченкові чумаки, якщо переглянути тексти, майже ніде не обходяться без пісні. Збереглися записані

етнографами від самих чумаків та їхніх нащадків захоплюючі враження про той спів: “Ніхто так гарно не вмів співать, як чумаки. То ж, було, як заспівають, так усі ліси, яри, гори і поля заговорять. Вони й любили співать і співали, де були...”¹⁹. Цей феномен добре пояснив великий знавець українського мелосу Олександр Кошиць у своїх лекціях, прочитаних в Колумбійському університеті²⁰. Тому зовсім не випадково у повісті “Музикант” саме мелодію чумацької пісні “Котилися вози з гори” та її численні варіації виконує на віолончелі головний герой твору [3, 222].

Чумацький потяг до краси і бажання збагатити нею довкілля Шевченко подає через розповідь про гаптування хустки для молодого чумака або через згадку про дерев’яне різьблення: “Старий воли випрягає, Занози ховає Мережані...” (поема “Наймичка”). Різьбили не лише занози в ярмах і самі ярма, а, за спогадами одного із Шевченкових земляків, часто й “всенького воза, як писанку”²¹. Сучасний авторитетний етнограф Лідія Орел констатує: “Особливо ретельно, з великою любов’ю різьбили ярма і задники возів. До сьогодні ми ще знаходимо різьблені ярма на батьківщині Шевченка, найбільше на Чигиринщині. Часом на таких ярмах бачимо цілий хліборобський календар”²². Чи ж варто дивуватися, що козацький та чумацький нащадок означив і свій творчий процес словами “А я таки мережать буду Тихенько білі листи”, а самі творіння висловом “... Мережані та кучеряві, Оці вірші віршую я”.

Лідія Орел вказує, що рушник чи хустка з квітами, птахами, вишиті матір’ю, дружиною чи коханою були для подорожніх, зокрема і чумаків, “щемним спомином про рідну домівку” і до них ставилися по-особливому²³. Образ вірної дівчини, яка вишивала молодому чумакові хустину та у “віконце поглядала, Чи не ревуть круторогі, Чи не йде чумака з дороги”, подано у поезії “У неділю не гуляла”. Та не судилося побратися закоханим: “На новому хресті хустку Вітер розвіває, А дівчина у черниці косу розплітає”. У розвідці Григорія Данилевського “Побут і звичаї українських чумаків” повідомляється: “Дівчина на прощання, за звичаєм, дає в руки своєму нареченому, з ким вона вже давно “женихається”, вишивану хустку. Він її береже, як заповіт, усю дорогу, і як-

що помирає в дорозі, товариші накривають його в могилі нею обличчя, бо коли вже яка дівчина в такий час подарує чумакові хустку, то це все одно, що вона з ним заручилася й ні за кого не вийде заміж. А коли чумака помирає в дорозі, на місці поховання ставлять тичку із хусткою”²⁴. Отже, у творі етнографічний штрих виступає ще й художнім засобом. Він значно посилює трагічну ноту, яка звучить у ньому кресцендо, побороючи світлу надію: адже “хустка мережана мальована” ще тільки шиється, ще не вручена, і це примножує чумацьку “нудьгу невсипущу” — “Може й дівчину без мене з іншим заручили”.

У творах Шевченка надibuємо й інші колоритні риси, пов’язані з чумакуванням. Це — і особливості повернень, прощань та зустрічей чумаків; і чумацькі назви сузір’їв (повість “Наймичка”); і звернення до святого Миколая — заступника подорожніх та тих, хто потрапив у біду (Ганни в поемі “Наймичка”). Навіть незмінні чумацькі люльки та батіжки на Шевченкових малюнках та в поезіях — не для екзотики²⁵.

Відомо, що із багатих чумаків вийшли такі родини українських капіталістів і діячів як Терещенки, Харитоненки та інші. По суті, це був шлях відносно чесного, трудового первісного нагромадження капіталу, який не міг не імпонувати Шевченкові. Дослідник чумацтва в 20-х роках минулого століття Н. Букатевич встановив, що багаті чумаки часто допомагали своїм найманим робітникам стати чумаками-господарями²⁶. Оцей соціальний шанс теж лаконічно відбито в першому варіанті “Москалевої криниці”.

Таким чином, у Шевченковій творчій спадщині, ніби в мініатюрі, розкрито особливості чумацького світу. Того світу, який лише пізніше ретельно вивчили та подали у виданнях вчені-етнографи. Принаймні, уже за Шевченком можна скласти про нього певне уявлення. Проте, щоб, як точно висловився Євген Маланюк, “дух Шевченкової поезії не блукав безпритульним”, мусимо також наголосити, що і чумацтво в його творчості далеко переростає етнографічні межі. Врахуймо й те, що Шевченко не писав спеціальних творів, присвячених художньому відображенню чумацького життя як такого. Та й помітного занепаду чумацького промислу, якщо не бра-

ти до уваги змін у соціальній структурі цього виду діяльності, тоді ще не було. Отже, не могло бути й об’єктивного загострення уваги до феномену чумацтва. Тому міцна етнографічна основа чумацьких мотивів у творчій спадщині Шевченка вже сама по собі підводить до необхідності з’ясування місця і ролі чумацтва в його світогляді взагалі, а особливо в системі поглядів на українське минуле та пов’язане з ним сьогодення. Тобто, передусім — до історіософського аспекту. І в першу чергу виникає питання, які чинники, крім яскравих дитячих відчуттів та вражень, спонукали Шевченка до залучення чумацьких мотивів і навіть цілих сюжетних ліній у творчій процес? На нашу думку, вони наступні.

По-перше, звернемо увагу, що чумацтво навіть за світовими мірками було дуже давнім унікальним господарсько-побутовим комплексом. Тільки слово “чумака” зустрічається в документах вже із середини XVII ст., а коріння цього промислу сягає ще княжої доби. Н. Букатевич встановив: чумацтво було автентичним, суто українським промислом і не містило жодних запозичень від інших етносів у виробничих прийомах, соціальній організації, побуті та духовній культурі; хоч і мало зв’язок з козацькою традицією, але було цілком самостійним явищем²⁷. Воно здавна охоплювало майже всі етнічні українські землі і було поширене серед різних верств населення включно із духовенством, у пізніший період — особливо серед козаків та селян різних категорій. Чумацтво як таке, по суті, єднало українство в часі та просторі, допомагало формуванню єдиної української етнічної території. Своїми подорожами в Причорномор’я та Крим чумаки ніби означували головний геополітичний інтерес України та сприяли освоєнню південного регіону. З іншого боку, чумацтво значно прислужилося формуванню яскравих особливостей української культури. Припускаємо, що “каравани українських степів” у ній частково виконували ту функцію, що і каравани арабського Сходу у народів мусульманського світу. Таку аналогію помітив ще історик А. Скальковський²⁸. Між іншим, Шевченко цю думку А. Скальковського міг знати, бо, іронізуючи в повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали” з приводу того, що історик подавав пісні літературного походження як народні, він

посилався саме на “Историю Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” (видавалася в 1841, 1846 роках), де ця теза зустрічається [6; 252, 493 — примітка].

По-друге, в українській народній свідомості чумацтво, попри ризики і небезпеки, незмінно займало високий статус, що свідчило, серед іншого і про моральне здоров'я народу. В пам'яті людей чумакування в'язалося із чимось світлим і неповторним²⁹.

Шевченкові також не могли не імпонувати властиві чумакам християнські риси, які варто культивувати всьому українству. Лисянський чумака Прохір Трух казав: “Якщо Бога нема, то нема жодної пошани ні до старших людей, ані до батьків”³⁰. Не випадково, що в обох варіантах такої, як показав Л. Плющ, наскрізь християнської за духом поеми як “Москалева криниця” згадується про чумакування головних героїв. Знову можна навести безліч етнографічних записів, які, попри деяку ідеалізацію образу чумака, все ж відбивають загальну тенденцію високого пошанування³¹. Побічним доказом зазначеної вище мотивації можуть бути Шевченкові малюнки “Коло Седнева” та “Чумаки серед могил”, виконані під час гостювання у седнівській садибі Іллі Івановича та Андрія Івановича Лизогубів. Як вважають дослідники, художник скористався тим, що в навколишній місцевості було чимало могил-курганів³². Брати Лизогуби, глибоко віруючі, з палким співчуттям поставилися до ідеї видання “Мальовничої України” і на ділі, як і їхня родичка княжна Варвара Репніна, підтримали цю благородну справу. Про християнськість братів особливо свідчать збережені листи Андрія Лизогуба (між іншим, всуціль україномовні) до рядового Шевченка, як і сам факт, з-поміж усіх земляків, діяльного листування братів з опальним поетом, надсилання йому малярського приладдя та прохання до чиновників про пом'якшення умов утримання³³. Листування Лизогубів і княжни Репніної з поетом припинилося тільки в 1850 році після персональної суворої заборони Третього відділення. Доречно також згадати, що за достовірними даними у Седневі Шевченко малював ікони у старовинній церкві Лизогубів³⁴ та написав “в апостольському стилі” (П. Зайцев) вже згадану знамениту передмову до нездійсненого видання “Кобзаря”. Оця сед-

нівська християнська атмосфера істинної любові і була, на наш погляд, головним поштовхом до того, щоб, скориставшись і краєвидом, зробити малюнки, де персонажами виступають чумаки. Особливо варто звернути увагу на “Чумаки серед могил”. Адже твір писався не з реального степового краєвиду, його виконано в якомусь містичному космогонічному ключі. Такого сприйняття йому надає не лише степовий ландшафт, що радше нагадує нашому сучасникові місячну поверхню, а й постать чумака, який творить молитву на одній із високих могил. Адже, як свідчить запис у “Щоденнику” від 7 вересня 1857 року, Шевченко не міг за своєю християнською свідомістю та історіософією уявити на могильному кургані, що має символічне значення, якогось “царя-кровопивцю чи правителя-завойовника, хоча б і князя Святослава” [5, 121]. Інша річ — людина із християнськими чеснотами, які були притаманні чумакам. На попередньому малюнку “Коло Седнева”, зображено чумацьку валку, яка символічно оминає коротшу дорогу, що прокладена через нижню частину могильного кургану з постаттю на його вершині. Оминає, бо ж дорога руйнує могилу. Цей малюнок не лише тематично пов'язаний з малюнком “Чумаки серед могил”, а й, можливо, є його своєрідним кодом. Припускаємо, що обидва малюнки були підготовчими варіантами для написання “чумацької картини” в серії “Мальовнича Україна”. Можна не сумніватися, що вона, як і “Дари в Чигрині 1649 року”, мала б також і потужний історіософський зміст. Аналізовані малюнки ніби ілюструють цінні висловлювання Павла Зайцева про вплив дитячих чумацьких вражень на Шевченка та характер його творчості³⁵. Тобто П. Зайцев, чи не вперше, висловив думку про великий вплив чумацтва на світосприйняття Шевченка та на прояви цього впливу в поезії. Очевидно, це стосується і образотворчого мистецтва та прози. Зринає думка, що помічений Є. Сверстюком незвично-повносилий містично-релігійний екстаз ще малого Тараса відбитий у вірші “Мені тринадцятий минало”, міг бути, серед іншого, і певним результатом отих дитячих “космічних відчуттів”, отриманих від чумачки.

Якщо аналізувати малюнок “Андруші”, на якому теж зображено чумацьку валку, то

варто звернутися до листа Тараса Григоровича, адресованого Андрієві Козачковському 16 липня 1852 року із Новопетровського укріплення. У ньому є ностальгійний спогад про прогулянку в “Андруші за Дніпро в Монастирище на гору” та дніпровську “широкую панораму”, яка звідти відкрилася. Автор листа при цьому пригадує почуті тоді слова “Тя яром, яром за товаром” із бурлацької пісні “Тя нема в світі гірш нікому” [6, 76–77]. В ній ідеться про важкі бурлацькі заробітки. Зла хазяйка дорікає: “Де ти, бурлак, волочився?” На що одержує гірку відповідь: “Яром, яром за товаром, А лугами за волами, гей-гей, а лугами за волами!”. Зринає думка, чи не пов’язані ці Шевченкові згадки про “чарівний вечір! Чарівний край і пісні чарівні!” та й саму пісню не лише із суто естетичними та християнськими почуваннями, а й з роздумами про те, як в Україні хазяї-погоничі волів перетворюються на їхніх бурлак-попасичів.

Останнє підводить нас до того, що найпереконливіший аргумент, який пояснює присутність чумацької тематики та мотивів у творчості Шевченка, лежить якраз у тій площині, яка має уже безпосередній зв’язок з історіософією. Для пояснення звернімося до магістерської дисертації визначного українського історика, сучасника і побратима Шевченка, Миколи Костомарова “Об историческом значении русской народной поэзии”. Вона була надрукована 1843 року, а захищена — 1844. На неї вже посилалися дослідники чумацтва, зокрема і вже згадуваний Г. Данилевський. Наведемо деякі, дотичні до теми, положення цієї праці: “Відображенням згаслого лицарства є в Малоросії “Чумак”. Козака покликана до діяльності потреба народна, а чумака породили становище Малоросії, суспільні потреби і народний дух. Малороси закінчили своє войовниче поклонання, настали часи інші. Народ, який тривалий час шукав свободи, знайшов її — потрібно ж йому користуватися своїм надбанням: шаблю замінила коса, гармату — плуг³⁶. Отже, М. Костомаров вважав, що чумацтво має стосунок до козацької епохи. Пізніше Іван Рудченко, активний збирач чумацького фольклору (включив до своєї збірки і чотири пісні, записані Шевченком) та співавтор роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” теж пов’язував чумацтво з козацькою славою³⁷.

Але те, що історик М. Костомаров висловлював лаконічною мовою наукового викладу, Шевченко об’ємніше (бо не лише фольклорні, а й етнографічні деталі) подав в образно-художньому вираженні. В його творах, які складають певну систему, повсякчас натрапляємо на своєрідні вказівки органічного зв’язку чумацтва з козацькою добою в значно більших вимірах. В поемі “Катерина” чумаченьки співають “Пугача”. Вважається, що поет тут мав на увазі поширену народну чумацьку пісню “Ой сидить пугач в степу на могили”, яку, між іншим, записав від нього в Петербурзі (коли поет повернувся з солдатчини) співак італійської опери О. Г. Ревуцький [6, 577 — примітки]. Шевченків запис іншого варіанту цієї пісні “Ой сидить пугач на могилоньці” потрапив до збірника І. Рудченка [6, 576–577 — примітки]. Але ж Шевченко знав, що вона якраз і може бути чи не найякравішим зразком переробки запорозької пісні на чумацьку. Про це свідчать спогади Олександра Афанасьєва-Чужбинського. Останній згадує, що коли під час гуртової санної подорожі від Закревських вони під час великої заметілі заблукали в полтавських полях, Шевченко проспівав наступну строфу із запорозької пісні: “Ой которі поспішали, ті у Січі зимували, А которі зоставали, У степу пропадали”³⁸. А в чумацькій пісні є подібні слова: “Ой которі та й поспішали, то ті в Лузі зимували, Гей, которі пили та гуляли, То ті в степу пропадали”. Схожа строфа є і в іншій чумацькій пісні “Ой летів пугач та понад возами”, котра записана пізніше Іваном Манжу-рою³⁹. Шевченкове знання трансформації козацьких пісень у чумацькі засвідчує і такий факт: серед його пісенних записів була козацька пісня “Ой ішов козак з Дону, та з Дону додому”, а в повісті “Близнець” один із персонажів під настрій співає близьку за сюжетом, але вже чумацьку “Ой ішов чумак з Дону” [4, 146; 6]. У доступних нам збірниках козацьких пісень не вдалося виявити жодного зразка з наведеним Афанасьєвим-Чужбинським текстом. Майже аналогічна строфа була подана істориком А. Скальковським у вищезгаданій праці без посилання на джерело і автор зазначив, що вона стосується запорозьких пастухів або чабанів⁴⁰. Тому можна припустити, що наведені Афанасьєвим-Чужбин-

ським слова із “запорозької пісні” також могли бути й проявом Шевченкової подорожньої імпровізації козацького штибу на поширену чумацьку пісню з іронічним підтекстом щодо невдалого використання фольклорних джерел Скальковським. Треба враховувати і те, що у творах Шевченка (поема “Чернець”) вигук “пугу” використовується і як умовний сигнал запорожців.

У поемі “Катерина” розмова чумаченьків з молодницею показує, що вони верталися з Московщини. Отже уважний читач, згадавши про умовний сигнал запорожців чи строфу “Пугача” про запорозькі Луг або Січ, подумки проникав у своєрідний історіософський підтекст епізоду: зміна вектора історії України, означена тут чумацьким маршрутом, не привела до добра, бо Катерина з байстрам на руках у поемі безумовно викликає асоціацію з долею батьківщини автора твору. В баладі “Тополя” саме чумак замислюється над минулим. Якщо в поезії “Хустина”, де “З Чигирину По всій славній Україні заревли великі дзвони” до бойового походу, читаємо про “сіделечко хустиною вкрите”, то у вірші “У неділю не гуляла”, в якому вже розповідається про чумацьку долю, таку ж саму хустину, ознаку дівочої вірності, вітер вже розвіває “на новому хресті”. Це ніби нагадує оті переробки козацьких пісень на чумацькі, про які писав М. Костомаров. “За козаками хусточки” біліють і в “Гайдамаках” (авторський відступ у розділі “Свято в Чигирині”). У повісті “Наймичка” чумаки при підході до рідних осель влаштовують “веселу дорогу” [3, 132–134], схожу на ту, про яку читаємо в поемі “Чернець”, коли Семен Палій, “запорожець, лихом не добитий”, прощався зі світом. Як і у випадку з “хустиною”, тут форма символу однакова, а його зміст має дещо інший історичний зміст.

В 70-х роках ХІХ століття М. Костомаров переглянув свою тезу про чумацький промисел як перехідний етап від войовничої козацької стадії до мирної землеробської⁴¹. Шевченко, як виходець із козацького краю, знав ще з усної традиції, що органічний зв'язок чумаків та чумацького промислу із Запорожжям тривав аж до знищення Січі. Наприклад, чолобитна Війська Запорозького імператриці Єлизаветі за 1746 рік згадує про

“проходящихъ козаковъ и ихъ чумаковъ”, в ній мовиться про звільнення одних і других від мита⁴². Тим паче, що він аж ніяк не міг прийняти імперської за своєю суттю тези Костомарова про чумацтво як спосіб реалізації “знайденої свободи” — такої собі мирної праці під охороною царського скіпетру. Йому більше могли імпонувати оцінки пізнішого історика Д. Яворницького. А “Нестор Запорожжя” писав, що “у всіх торговельних стосунках запорозьких козаків із сусідами й сусідів ...із запорожцями першу і незмінну роль грали так звані чумаки”. Історик вважав чумацтво “зародком національного українського купецтва, заснованого на засадах суто товариської асоціації”, що “воно зародилося набагато раніше за появу на дніпровському Низу козацтва і навіть послужило прототипом самого козацтва, адже перші чумаки були і торговцями, й промисловцями й водночас воїнами”⁴³. Як свідчать Шевченкові твори з чумацькими мотивами і особливо відбитий у поемі “Москалева криниця” (дія там відбувається у ХVІІІ ст.) уже згадуваний соціальний шанс збагачення від чумакування, — він міг поділяти думку Н. Букатевича: на зміну чумацьким ватагам запорозького типу, які склалися з рівноправних господарів та несли відбиток козацької військової організації, прийшли валки хазяйські та валки наймитські, які не могли вже скласти конкуренцію купцям⁴⁴. У Шевченкових текстах і малярстві чумацтво виступає не як перехідна форма різного історичного становища українського суспільства, а передусім як уламок минулого та як своєрідна історична сполучна ланка, що в'язала безрадісне імперське сьогодення з козацькою волею. Особливо в цьому переконає гіперболізований образ гайдамаків у поемі “Гайдамаки”, які перед виступом і промовою благочинного, “...Не повезли, а на плечах Чумацькі волів Несуть вози”, потім із тими ж возами пускаються в шалений танок. Вибудовується тріада: “колись-то козачий Чигирин” — гайдамаки — чумаки. Прикметно, що Б. Навроцький, який детально аналізував та коментував історичну основу поемі “Гайдамаки”, оминув цей епізод не тільки через гіперболізований характер, а й історіософський зміст, який не вкладає у рамки реальної історії. Але була і дійсна історична основа. За матеріалами допитів російськи-

ми військовими властями полонених гайдамаків, віднайдених істориком Й. Гермайзе, багато хто приставав до Січі та брав участь в чумакуванні, а потім опинявся на Правобережжі у гайдамацькому загоні⁴⁵.

Вказуючи, що благословенне існування козацтва у Шевченка зовсім не має характеру мирної, райської ідилії, сучасний науковець С. Задорожна, однак, справедливо звертає увагу, що навіть у рамках міфологічної концепції “священною, сакральною у Шевченка, на відміну від загальновідомих, зокрема грецьких, міфів, є не влада чи її носій, а воля товариства, що його цією владою наділяє”⁴⁶. Оцю “волю товариства”, що частково зберігалася у чумацтві, і можна вважати у Шевченка чи не основною історіософською точкою зв’язку між ним та козацтвом.

Особливо зримо чумацький мотив поставлено Шевченком в історичний контекст у першій редакції поеми “Москалева криниця”. Автор цих рядків, досліджуючи історичну основу поеми, виявив, що чумакування там подано на широко закроєному історичному тлі в ракурсі імперської політики царату щодо України другої половини XVIII століття, зокрема і як можливість продовження відносно вільного життя⁴⁷.

Як і в сюжетах, пов’язаних з козацтвом, у чумацьких мотивах, — байдуже, чи поезія це, чи малярство, — часто присутній образ могили, яка в Шевченкових творах символізує також і спільну історичну пам’ять народу. Саме з могил часто починається Шевченкова “подорож” у минуле. Якщо брати його твори “За байраком байрак” та “Буває, в неволі іноді згадаю”, то в них наратором минулого виступає козак, який “встає сивий, похилий” із могили. А в повісті “Наймичка” такими провідниками в минуле стають чумаки, бо історична топоніміка тут подається через чумацькі шляхи. Проте самі чумаки, на відміну від козаків, вже не допомагають розказувати “За що Україна наша стала гинуть”, а переважно виступають німими спостерігачами минувшини, реагуючи на неї, за авторськими іронічними вкрапленнями, тільки на емоційному рівні [3, 68]. Таким чином, чумаки у цьому контексті — символ українця, який зберіг християнські чесноти та природний інтерес до минувшини, але його історична та етнічна сві-

домість зазнала небажаної деформації. У такому сенсі згадуваний вже шалений танець гайдамаків із чумацькими возами на плечах може символізувати і піднесення цієї свідомості через одчайдушну спробу змінити плин власної історії рішучим поривом до волі, піднесення свідомості через взаємодопомогу різних верств українського суспільства.

Чумацькі аспекти творчості Шевченка зайвий раз показують, що справа не так в актуальності тематики та у звеличенні козаків, як у словообразності. Бо, якщо слово “козак”, послуговуючись думкою Є. Маланюка, “в XIX ст. ще носило в собі національний і, що дуже важне, елітарний відблиск провідної верстви України XVI—XVIII століть”⁴⁸, то слово “чумаки” є вже тьмяним залишком того “елітарного відблиску”.

Зв’язок між козацтвом та чумацтвом у Шевченка проявляється і на лексичному та художньому рівнях. Це — і використання слів “козак” та “чумаки” як порівнянь: “мов той козак зажурився”, “неначе степом чумаки”. Або, наприклад, те, що словосполучення на зразок “козацького (шляхетського, жидівського, чумацького) трупу” у Шевченка мають, як правило, історичний підтекст. У народних чумацьких піснях, здається, вислів “чумацького трупу” не зустрічається, як у поезії “Ой не п’ються пива-меди”. Спостерігається і відповідне цьому зв’язку використання художніх засобів, які у Шевченка часто переростають свої функціональні рамки. Якщо образ козака зливається з образом волі (поема “Чернець”), то образ чумака, як і в народних піснях, з образом долі. А останній образ в контексті творчості Шевченка має не лише індивідуальні, а й загальноукраїнські виміри. По суті, має місце те, на чому наголошує Михайлина Коцюбинська: “Справді, стихія персоніфікації в Шевченка всеосяжна. Це щось незрівнянно вище від художнього прийому. Це філософія, скоріше світовідчуження, поетична концепція світу. Світовідчуження, що сягає в найглибші глибини народного світогляду”⁴⁹. В досліджуваному аспекті бачимо історіософське означення за допомогою персоніфікованого порівняння втраченої долі-волі (вислів Шевченка), яку треба відзискати.

Наш сучасник Василь Скуратівський вважає, що козаки, чумаки і бандуристи, між

якими існував давній часовий і функціональний зв'язок, "найбільше прислужилися українській історії"⁵⁰. Ці три знакові символи прочитуються і в Шевченковій творчості. Вони є ніби складовими Шевченкового міфу України. Але за однієї умови: якщо під міфом тут мати на увазі і Шевченкове духовне прагнення пізнати та пояснити, на рівні індивідуальної свідомості, український світ, явища і процеси, що в ньому відбувалися та відбуваються засобами певної конструйованої ним образно-символічної системи; і піднесення певних ознак того світу як неперехідної цінності. З цього приводу нині багато дискутують. Засновник міфологічної школи в шевченкознавстві Григорій Грабович зазначає, що "у Шевченковій поезії образ козаків майже обов'язково пов'язується з образом могили" і далі пояснює, що культ могил "передбачає звернення до минулого в пошуках колективної чи "національної" сили для продовження свого існування, звернення до мертвих для ствердження життя, іншими словами — оживлення майбутнього за рахунок минулого"⁵¹. Можна доповнити, що аналогічну функцію виконує і образ чумака, який теж часто пов'язується з образом могили. Наприклад: "Ой застогнав сивий пугач В степу на могилі, Зажурились чумаченьки, Тяжко зажурились" ("У неділю не гуляла"). У вірші "У неділеньку та ранесенько" натхненого авторою тугою за батьківщиною чумаченька молодого хоронять у викопаній притиками глибокій ямі на високій придорожній могилі. Таке незвичне поховання у поєднанні із загальним тужливо-очікувальним спрямуванням твору мимоволі підносить у ньому символіку могили до означення нею бажаного світоустрою, як це і спостерігаємо в міфології⁵². Але це не означає, як твердить Г. Грабович, що для Шевченка козаччина (а отже, такою ж мірою — і чумацтво — В. Я.) "виступає, по суті, міфологічним, а не історичним явищем". Вчений має рацію, коли твердить, що йдеться про певну символічну чи кодову систему, яка послідовно і радикально визначає функціонування кожного із її елементів⁵³. Але вона, вважаємо, збігається не тільки з корпусом Шевченкової поезії, а включає також малярство, прозу і частково "Щоденник" та листування. Шевченко, по суті, вказував, свідомо

чи несвідомо, у самій творчій спадщині цю закодованість і системність. Зокрема, використав для цього і чумацький її елемент. І ця вказівка має екзистенційний характер, бо нею він означив рамки свого свідомого буття. У повісті "Княгиня" саме чумаки показують маленькому допитливому хлопчику (alter ego автора твору) шлях до рідних порогів та орієнтують на вічні цінності: "І знявши мене з воза, поставив на ноги і, звертаючись до товаришів, сказав: "Нехай іде собі з Богом". "Нехай іде собі з Богом" — промовили чумаки, і хлопчик побіг собі з Богом в село" [3, 176]... З Богом у серці пройшовши свою тернисту путь, Шевченко саме чумацькою атрибутикою означив в останній поезії "Чи не покинуть нам, небого" і свій відхід до Бога на вічний спочинок: "Та заходиться рихтувать Вози в далеку дорогу. На той світ, друже мій, до Бога, Почимчикуем спочивать". Адже перед тим було своєрідне чумакування — три подорожі Україною, які за найвищим виміром нагадують мандри Христові. Та й бажав бути похованим, як і його козаки та чумаки, "на могилі, серед степу широкого"...

Чумацтво у творчості Тараса Григоровича можна сприймати і як ще один кодовий елемент для прочитання певного Шевченкового міфу України, і як реальну структурну одиницю його знань і поглядів на минуле України. Підставою для другого є потужна етнографічна основа. Вважаємо, що найточнішим є наступне формулювання: чумацтво, як і інші яскраві етнографічні мотиви у Шевченка, не є випадковою і самодостатньою річчю, а виступають важливим інгредієнтом його історіософії. І світогляду взагалі.

1. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — ВР ІМФЕ). — Ф. 1–4, од. зб. 343, арк. 1–2.

2. Там само. — Од. зб. 314; 342.

3. Дмитренко О., Шудря М. Верховіть черещатого дуба / В сім'ї вольній, новій. Шевченківський збірник. — К.: Рад. письменник, 1984. — С. 186.

4. Фененко М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. — К.: Рад. школа, 1965. — С. 98–99.

5. Див.: Т. Р. *Срутасу* // Tygodnik Petersburski. — Ч. XXI. — № 35. — С. 180–182.

6. Див.: ВР ІМФЕ. — Ф. 1–4, од. зб. 343, арк. 4.

7. Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. — К.: Акад. наук УРСР, 1963. — Т. 3. — С. 72. Далі, посилаючись на це видання в тексті, вказуємо у дужках том і сторінку. Тут і далі переклади з російської мови Шевченка зроблено нами.

8. Скуратівський В. Ой ревнули воли / Данилевський Г. Чумаки. Художньо-документальний нарис... — К.: Веселка, 1992. — С. 7–8.
9. ВР ІМФЕ. — Ф. 1–4, од. зб. 343, арк. 4.
10. Дмитренко О., Шудря М. Верховіть... — С. 189–190.
11. Див.: Яцюк В. Живопис — моя професія. Шевченкознавчі етюди. — К.: Рад. письменник, 1989. — С. 230–236.
12. ВР ІМФЕ. — Ф. 1–4, од. зб. 343, арк. 4.
13. Народні оповідання. Упорядкування і примітки С. В. Мишанича. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 155.
14. ВР ІМФЕ. — Ф. 1–4, од. зб. 343, арк. 3–4.
15. Див.: Історія української культури: У 5 т. — Т. 3. — Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 1081.
16. Українське народознавство: Навч. посібник. За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Л.: Фенікс, 1994. — С. 341.
17. Подаю за: Слабєєв І. С. З історії первісного нагромадження капіталу в Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — К.: Наук. думка, 1964. — С. 31–32.
18. Див.: Яременко В. Українські родинні святощі у спадщині Тараса Шевченка / Українська родина: Родинний та громадський побут. Упорядник Лідія Орел. — К.: Вид-во Олени Теліги, 2000. — С. 319.
19. Народні оповідання. Упорядкування і примітки С. В. Мишанича. — С. 149, 150, 151, 152, 161.
20. Кошиць О. Про українську пісню і музику. — К.: Музична Україна, 1993. — С. 22.
21. Народні оповідання. Упорядкування і примітки С. В. Мишанича. — С. 162.
22. Орел Л. З історії чумакування в Україні / Українська родина: Родинний та громадський побут. Упорядник Лідія Орел. — К.: Вид-во Олени Теліги, 2000. — С. 275.
23. Див.: Орел Л. Г. Українські рушники (історико-культурологічне дослідження). — Л.: Кальварія, 2003. — С. 46.
24. Подаю за: Данилевський Г. Чумаки. Художньо-документальний нарис... — К.: Веселка, 1992. — С. 64–65.
25. Народні оповідання. Упорядкування і примітки С. В. Мишанича. — С. 146–147.
26. Подаю за: Слабєєв І. С. З історії... — С. 9.
27. Подаю за: Проскурова С. Видатний дослідник чумацтва 20–30-х років // Нар. творчість та етнографія. — 2000. — № 1. — С. 103.
28. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 176–177.
29. Подаю за: Навроцький Б. Гайдамаки Тараса Шевченка: Джерела. Стиль. Композиція. — К.: Держ. вид-во України, 1928. — С. 376–377 (додатки).
30. Там само. — С. 375 (додатки).
31. Народні оповідання. Упорядкування і примітки С. В. Мишанича. — С. 146, 149, 163.
32. Див.: Жур П. Дума про огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. — К.: Дніпро, 1985. — С. 215.
33. Див.: Листи до Тараса Шевченка. Упоряд. та коментарі В. С. Бородіна та ін. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 45–61 (і коментарі).
34. Див.: Жур П. Дума про огонь. — С. 217.
35. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. — К.: Обереги, 1994. — С. 18–19.
36. Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии / Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Упоряд. І. П. Бетко, А. М. Полотай. — К.: Либідь, 1994. — С. 149–150.
37. Цит. за: Дмитренко О., Шудря М. Верховіть... — С. 186.
38. Чужбинський А. Воспоминания о Т. Г. Шевченко. — СПб, 1861. — С. 16; або: Спогади про Тараса Шевченка. — К.: Дніпро, 1982. — С. 94.
39. Див.: Народні пісні в записках Івана Манжури. — К.: Музична Україна, 1974. — С. 257.
40. Подаю за: Скальковський А. О. Історія Нової Січі... — С. 202.
41. Цит. за: Дей О. І. Соціально-побутові пісні чумацького циклу / Чумацькі пісні. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 15 (примітка 2).
42. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. — К.: Держком архівів України та ін., 2002. — Т. 2. — С. 35–36.
43. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 1. — Л.: Світ, 1990. — С. 297–298.
44. Подаю за: Проскурова С. Видатний дослідник... — С. 102.
45. Там само. — С. 101.
46. Задорожна С. В. Уточнення понятійних та змістових координат проблеми "Шевченко і міф" / Інтерпретації позитиву в творчості Шевченка (аспекти символу, аксіології, онтології, міфу, психології і стилю). — К.: Альтерпрес, 2002. — С. 123.
47. Див.: Яременко В. І. Про історизм поеми "Москалева криниця" (До проблеми історіософії Т. Г. Шевченка) // Український історичний журнал. — 1993. — № 4–6. — С. 14–25.
48. Маланюк Є. До справжнього Шевченка / Книга спостережень. — К.: Атіка, 1995. — С. 53.
49. Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка. Літературно-критичний нарис. — К.: Рад. письменник, 1990. — С. 111.
50. Скуратівський В. Ой ревнули воли. — С. 5–6.
51. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 128.
52. Див.: Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. Гл. ред. С. А. Токарев. — М.: НИ Большая Российская энциклопедия, 1998. — Т. 1 (А — К). — С. 311.
53. Там само. — С. 26–27.

Traveling Waggoner was one of the most important and prestige work of the Ukrainians at particular historical times. In the T. Shevchenko heritage these people got a lot of attention in both literature texts and paintings. The author of this article gives the deep analysis of the philosophical and historical origins of the Wagoner motifs in Shevchenko's art.

T. Shevchenko brought the knowledge about Waggoner gob and life style from an early childhood. His ethnographical descriptions of a life style of such people correspond completely to an official information about Waggoners. T. Shevchenko's art is a miniature reflection of the traveling Waggoners life (social and ethnographical).

The scrupulous analyses of the poetry and paintings with the "Chumatsky" motif i testifies that there are a strong connection with the history, philosophy and social life of this social group of Ukrainian population. T. Shevchenko's poetry shows a link between unhappy imperial life of the contemporaries and the Cossacks liberty. The Traveling Waggoners became in his poetry the symbolic figure representing Ukrainians who are trying to remember their historical, religious and ethnic heritage but their consciousness has had some deformation. This aspect gives an additional element for Shevchenko's myth of Ukraine.